

Bij Schleiermacher

Op bezoek in het Schleiermacher-Haus in Berlijn

‘Zwischen Kanzel und Salon’

Toen Schleiermacher in 1796 naar Berlijn verhuisde, vond hij voor de eerste tijd een eenvoudig onderkomen in het Charité-hospitaal. Hij had een functie gekregen als ziekenhuispredikant en ging voor in de Charité-kapel. Behalve patiënten waren er ook mensen uit de omgeving van de Charité die deze diensten bezochten. Schleiermacher moest daarvoor zijn taalgebruik erg aanpassen, want het niveau van zijn toehoorders was stukken lager dan wat hij in Landsberg gewend was.

In het Charité-ziekenhuis leerde hij Dr. Marcus Herz kennen, een joodse arts die als student al indruk had gemaakt op Immanuel Kant en naam had vanwege zijn publicaties en voordrachten. Deze Herz was gehuwd met de zeventien jaar jongere Henriette de Lemos, een dochter van een joodse arts en van Portugese afkomst. Met haar maakte Schleiermacher eveneens kennis. Zij was toen tweeëndertig en stond bekend als een buitengewoon ontwikkelde vrouw. In haar privé-salon ontving zij de culturele elite van Berlijn. Schleiermacher werd daar een geregelde bezoeker. Het geestelijke klimaat werd beheerst door elementen uit de Verlichting en de Romantiek. Zo ontmoette Schleiermacher daar ‘verlichte verachters van de religie’ zoals Nicolai, Gedike, Biester en Engel, maar ook ‘vereerders van de religie’ waaronder Schlegel, Tieck en Novalis. Uit de discussies die hij met hen voerde kwam de idee voort dat religie een typisch menselijke behoefte is in combinatie met een afhankelijkheidsgevoel van het Universum. In de periode die daarop volgde heeft Henriette Herz hem aangemoedigd om deze gedachten op schrift te stellen. Henriette was in intellectueel opzicht een gelijkwaardige gesprekspartner voor Schleiermacher. Zij beheerste tien talen en had een brede wetenschappelijke belangstelling. Met haar las hij *Wilhelm Meister*. En aan zijn zuster schreef Schleiermacher over Henriette: “Es ist eine recht vertraute und herzliche Freundschaft, wobei von Mann und Frau aber garnicht die Rede ist.” En vervolgens: “Sie hat mich italienisch gelehrt, oder thut es vielmehr noch, wir lesen Shakespeare zusammen, wir beschäftigen uns mit Physik, ich theile ihr etwas von meiner

Naturkenntniß mit, wir lesen bald dies bald jenes aus einem guten deutschen Buch, dazwischen gehn wir in den schönsten Stunden spazieren und reden recht aus dem innersten des Gemüthes mit einander über die wichtigsten Dinge”. Zonder haar steun zouden de *Reden über die Religion* vermoedelijk nooit zijn voltooid. Haar bemoedigende brieven in perioden waarin het schrijven weer niet erg vlotte, beschouwde Schleiermacher als medicijn. Henriette vervulde voor Schleiermacher de bekende rol die vrouwen zo vaak op de achtergrond voor ‘grote mannen’ hebben gespeeld, dat wil zeggen dat ze onmisbaar waren voor het bereiken van belangrijke resultaten en tegelijkertijd onzichtbaar bleven.

Taubenstraße 3

Later zou Schleiermacher hoogleraar in de theologie en filosofie worden aan de nieuwe Berlijnse universiteit (de Friedrich-Wilhelms-Universität, de tegenwoordige Humboldt-Universität) en predikant in de gemeente van de Dreifaltigkeitskirche.

De Humboldt-Universität is er nog steeds en siert zich in deze tijd graag met namen als Hegel, Schopenhauer en Marx, maar de Dreifaltigkeitskirche is verdwenen. De Dreifaltigkeitsgemeinde is opgegaan in de Evangelische Kirchengemeinde in der Friedrichstadt (in de Französische Dom am Gendarmenmarkt). Schleiermachers woning in de Taubenstraße 3, niet ver verwijderd van de Gendarmenmarkt, doet tegenwoordig dienst als wijkgebouw van de Ev. Kirchengemeinde in der Friedrichstadt. Wat eveneens nog voortleeft, zijn de culturele avonden. Mede omdat Schleiermacher een geziene gast was van de Berlijnse salons. In het grote gele Schleiermacher-Haus is elke eerste maandag van de maand “etwas Schönes und/oder Interessantes”. Voor de komende tijd staan er ‘*Bei Schleiermacher*’ op het programma: voordrachten van en discussies met Berlijnse bestuurders, Spaanse en Duitse liederen van Manuel de Falla en Robert Schumann, kamermuziek van Mozart, Dvořák en Grieg. In de grote woonkamer hangt het bekende schilderij van Schleiermacher en in de achtertuin staat, enigszins verscholen tussen de struiken, het ietwat gehavende borstbeeld van Schleiermacher.

Over de kritische stellingname van Barth ten opzichte van Schleiermacher valt nog iets aardigs te vermelden. In 1968 werd aan Karl Barth gevraagd om het nawoord te schrijven in een bundel teksten van Schleiermacher. Daarin schrijft Barth dat hij zijn kritische bespreking van Schleiermachers dogmatiek nog niet heeft voltooid en dat hij daarom hoopt dat hij later in de hemel in de gelegenheid zal zijn om de discussie met hem voort te zetten. “Dan zullen er ernstige zaken besproken moeten worden, maar zal er ook veel gelachen worden. “
“Wie gut haben’s doch die Theologen” (Nachwort zu: *Schleiermacher – Auswahl* von Heinz Boll, Siebenstern Taschenbuchverlag, München u. Hamburg, 1968).

Daan Thoomes.

Literatuur:

Hopfner, J., Zwischen Kanzel und Salon: Friedrich Schleiermacher und Henriette Herz. Ein Beispiel für den weiblichen Einfluß auf die Pädagogik. In: *Vierteljahrsschrift für Wissenschaftliche Pädagogik*, Heft 4/2000, S. 532-544.

Thoomes, D.Th., Friedrich Schleiermacher (1768-1834), Theoloog, filosoof en pedagoog. In: T. Kroon en B. Levering (red.), *Grote pedagogen in klein bestek*. Amsterdam, SWP, 2008, fulltext: <http://igitur-archive.library.uu.nl/fss/2012-0104-200452/UUindex.html>

Thoomes, D.Th., Godsdienstige vorming bij Schleiermacher. In: *Theologisch Debat*, jrg. 5, nr. 1, maart 2008, pp. 45-51, fulltext: <http://igitur-archive.library.uu.nl/fss/2012-0104-200454/UUindex.html>
Zie ook: website *Pedagogiek in verscheidenheid*, www.daanthoomes.nl/

Gepubliceerd in: *In de Waagschaal*, tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek, jrg. 37, nr. 3, 2008, pp. 22-23.

Bijlage 1:

Enige kenmerkende citaten uit de ‘Erziehungstheorie’ van Friedrich Schleiermacher

Uit: **Friedrich Schleiermacher, *Pädagogik. Die Theorie der Erziehung von 1820/21 in einer Nachschrift***. Herausgegeben von Christiane Ehrhardt und Wolfgang Virmond. Walter de Gruyter, Berlin / New York, 2008. (staat bekend als de *Berliner Nachschrift*)

- “...*keine allgemeine sittliche Erziehung, sondern sie muss stets dem Volk und Zeitalter anschmiegen.*” (p. 219)

De opvoeding kan niet worden afgeleid uit een algemene ethiek. Ze moet steeds aansluiten bij de tijd en de culturele omgeving.

- “*Die Erziehung muss nun aber nicht allein für den vorhandenen Zustand der Gesellschaft erziehen, sondern auch für einen besseren.*” (p. 230)

Opvoeding moet niet alleen gericht zijn op de bestaande situatie van een specifieke cultuur, maar moet ook gericht zijn op verbeteringen (cultuuroverdracht én cultuurvernieuwing).

- “Erziehung als Kunst, nicht als Mechanismus”

“... *die Menschenbildung ist (...) eine Kunst. Es ist eigentlich nicht nötig, dass die Theorie die Formel für die Anwendung in sich enthalte, sondern sogar nicht einmal möglich, und wo dieses Verhältnis eintritt, dass mit der Theorie die Regel der Anwendung gegeben ist, sodass man nicht mehr fehlen kann, da ist keine Theorie mehr, sondern nur mechanische Vorschrift, z.B. das Arithmetische und Geometrische. Das ist der Unterschied zwischen Kunst und Mechanismus.*” (p. 98)

Opvoeding als kunst en niet als mechanisme.

Het is niet nodig dat de theorie precieze formuleringen voor de toepassing bevat. Dat is zelfs niet mogelijk. Waar dit wel het geval is, is er geen sprake meer van een theorie maar van een mechanisch voorschrift, zoals bijvoorbeeld bij de rekenkunde en meetkunde. Dat is het onderscheid tussen kunst en mechanisme.

- “*Die zwei Hauptaufgaben bei der Erziehung sind folgende: 1) Den Menschen tüchtig zu machen für die Gemeinschaften, in die er eintreten soll, und 2) seine Eigentümliche Natur zu entwickeln.*”(p. 99)

De twee hoofdtaken van de opvoeding zijn:

- 1) het kind te bekwamen om deel te nemen aan de (eigen) samenleving en
- 2) de specifieke persoonlijkheid tot ontwikkeling te laten komen.

- (30. Vorlesung)

Aufgaben der Erziehung:

1. *das Chaotische zu ordnen und*
2. *das Bewusstlose dem Menschen zum Bewusstsein zu bringen*

(30ste college)

Opgaven van de opvoeding:

1. het chaotische te ordenen en
2. te bevorderen dat de mensen bewuster leven

“ Kann nun jeder Einzelne in das Chaos den gehörigen Zusammenhang bringen (...), dann ist keine Nachhilfe der Erziehung nötig. Aber je unvollkommener dies geschieht, desto nötiger ist sie, um das Chaotische zu ordnen und in ein Ganzes zu verwandeln.”
(p. 158)

Kan nu elk individu in de chaos (van het dagelijks leven) zelf de vereiste samenhang aanbrengen (...), dan is er geen opvoedingshulp nodig. Maar hoe onvolkomener dit gebeurt, hoe noodzakelijker is het om het chaotische te ordenen en tot een geheel te maken.

“ (...) so ist das zweite Hauptgeschäft der Erziehung, dass sie in das Bewusstlose Bewusstsein hineinbringe (...). In dem Maße, als die Erziehung dieses leistet, ist sie vollkommen.” (p. 158)

(...) zo is de tweede eigenlijke taak van de opvoeding, dat zij bewustzijn aanbrengt waar dat besef nog ontbreekt. Hoe beter ze daarin slaagt, des te volkomener is de opvoeding.

“Wohin wir den Zögling abzuliefern haben”: Staat, Kirche, Sprache, geselliges Leben.

*“1) Zuerst hat jede Erziehung den Zögling an den Staat abzuliefern. (...) Das folgende (...) dass der Zögling auch 2) an die Kirche abgeliefert wird, an irgendeine geistige Gemeinschaft, der er angehören muss.(....)
3) Liefert die Erziehung den Menschen ab in das Gebiet einer bestimmten Sprache. (...) Denn jede Sprache ist eine eigentümliche Weise des Denkens (....) Das Vierte ist das Supplement zum Vorigen (..) und wodurch der Mensch ins Allgemeine zurückversetzt wird, nämlich 4) das gesellige Leben, das Gebiet der unmittelbaren persönlichen Einwirkung, wo es jeder mit jedem zu tun haben kann. Dies ist das vollkommne Freie. (pp. 76-77)*

Voor welke cultuurdomeinen moet het kind worden bekwaamd? : de staat, de kerk, de taal (ook wel: kennis en wetenschap), de vrije sociale omgang.

1) In de eerste plaats moet de opvoeding het kind bekwaamen om deel te nemen aan de samenleving. Vervolgens 2) moet het kind eveneens worden opgevoed voor een kerkelijke gemeenschap of een andere geestelijke gemeenschap waartoe het behoort. 3) De opvoeding leidt het kind in in een bepaalde taalgemeenschap met bijbehorende wijze van denken (door Schleiermacher later ook wel aangeduid als ‘de sfeer van kennis en wetenschap’). 4) Het vierde cultuurdomein, waarop de opvoeding gericht moet zijn, sluit hierop aan en heeft betrekking op de vrije sociale omgang tussen uiteenlopende mensen.

- Citaten in verband met de *straf* in de opvoeding:

“Strafen sind nichts Pädagogisches; sie gehören dem gemeinsamen Leben an und haben hier ihren Ursprung und Zweck.” (p. 128)
(.....)

“Strafen machen die Jugend weichlich und feig, und dies ist dem Hauptzweck der Erziehung zuwider.” (p. 129)

(.....)

“Die Strafe geht nicht aus dem Interesse der Erziehung hervor; es wird dadurch nichts erreicht, was die Erziehung beabsichtigt, und sie hat an und für sich keinen Wert.” (p.130)

Straffen zijn op zich niet pedagogisch; zij behoren bij het leven in een gemeenschap en vinden hier hun oorsprong en doel.

(.....)

Straffen maken de jeugd wekelijk en laf, en dit is in strijd met het hoofddoel van de opvoeding.

(.....)

De straf komt niet voort uit het belang van de opvoeding; er wordt daardoor niets bereikt van wat de opvoeding nastreeft, en heeft op zichzelf beschouwd geen waarde.

Noot: Als straffen in de opvoeding worden toegepast, worden ze hooguit noodgedwongen toegestaan: slechts ‘geduld’ (“nur geduldet”); de pedagogische benadering is veeleer gericht op het *bijbrengen van moreel besef*, lett.: het opwekken van een zedelijk gevoel (“Erregung eines sittlichen Gefühls”). Dat lukt niet door gebruik te maken van ‘Gegenwirkung’, doch slechts indirect door ‘Unterstützung’. Als het gaat om de morele vorming spreekt Schleiermacher ook over ‘opwekken’, ‘te voorschijn brengen’, ‘aansporen’ en ‘vrije inwerking door de omgeving’, om aan te geven dat de opvoeder dit niet alleen kan. Het kind zélf en de omgeving spelen eveneens een rol.

Vanzelfsprekend wijst Schleiermacher het slaan in de opvoeding nadrukkelijk af.

De ‘Gegenwirkung’ moet alleen in het uiterste geval worden aangewend, om bijvoorbeeld schade aan het kind zélf of aan anderen te voorkomen. Hij spreekt dan van een morele of intellectuele ‘Gegenwirkung’ die blijkt uit de verbale ‘Missbilligung’(afkeuring). Zie hiervoor ook: D. Benner en F. Brüggem (2011). *Geschichte der Pädagogik. Vom Beginn der Neuzeit bis zur Gegenwart*. Stuttgart: Reclam, pp. 227-228.

Kanttekening van Christiane Ehrhardt en Wolfgang Virmond: de opvatting van Schleiermacher, dat verbetering van de mens niet bereikt kan worden door middel van straf is in overeenstemming met uitspraken van Kant en Herbart, en staat tegenover de mening van Hegel, die verlangt dat de bij het kind opkomende eigen wil gebroken en vernietigd wordt (in: *System der Philosophie, Dritter Teil, Die Philosophie des Geistes*). (p. 134).

- Citaat mbt het essentiële van de *stimulerende opvoeding*:
(bevorderen – steunen – vooruithelpen)

“Alles Hemmende gibt den Kindern das Gefühl einer auf sie eindringenden Macht, und alles Fördernde gibt ihnen das Gefühl der Liebe.” (pp. 122-123)

Alles wat remt geeft kinderen het gevoel van een binnendringende macht, en alles wat stimuleert geeft hun een gevoel van liefde.

Uit: Friedrich Schleiermacher, *Grundzüge der Erziehungskunst (Vorlesungen 1826)*.

In: Friedrich Schleiermacher, *Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe. Bdn. 1-2.* Herausgegeben von Michael Winkler und Jens Brachmann, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.

- *“Das menschliche Geschlecht besteht aus einzelnen Wesen, die einen gewissen Zyklus des Daseins auf der Erde durchlaufen und dann wieder von derselben verschwinden, und zwar so, daß alle, welche gleichzeitig einem Zyklus angehören, immer geteilt werden können in die ältere und die jüngere Generation, von denen die erste immer eher von der Erde scheidet. Allein wenn wir das menschliche Geschlecht betrachten in den größeren Massen, die wir Völker nennen: so sehen wir, daß diese in dem Wechsel der Generationen sich nicht gleich bleiben; sondern es gibt darin ein Steigen und Sinken in jeder Beziehung, worauf wir Wert legen.”* (Band 2, p. 9)

Het menselijke geslacht bestaat uit afzonderlijke individuen die een bepaalde bestaanscyclus doorlopen en vervolgens weer verdwijnen en wel zo dat al diegenen die deel uitmaken van een bepaalde cyclus verdeeld kunnen worden in een oudere en een jongere generatie waarvan de eerste altijd eerder van de aardbodem verdwijnt. Maar wanneer we het menselijk geslacht bezien als bestaande uit grotere massa's mensen, die we volkeren noemen, dan zien we dat deze door de wisseling der generaties niet gelijk blijven, maar dat er een opgang en een neergang is in elk opzicht en daar hechten we belang aan.

(Bij de cultuurfilosofische benadering van Schleiermacher: opvoeding van de jonge generatie door de oudere in een langgerekt cultureel proces van vervolmaking).

- *“Die Dignität der Praxis ist unabhängig von der Theorie; die Praxis wird nur mit der Theorie eine Bewußtere.”* (Band 2, p. 11)

De voortgang van de praktijk staat los van de theorie; de theorie bevordert slechts dat er in de praktijk bewuster wordt gehandeld.

(letterlijk: de 'waardigheid' van de praktijk is onafhankelijk van de theorie ....)

- *“Somit steht die Theorie der Erziehung in genauer Beziehung zur Ethik, und ist eine an dieselbe sich anschließende Kunstlehre.”* (p. 12)

Bijgevolg staat de opvoedingstheorie in nauwe relatie tot de ethiek, en is een kunstleer die daarop aansluit.

(noot: “Kunstlehre nennen wir jene Anleitung, bestimmte Tätigkeiten richtig zu ordnen, um ein Aufgegebenes zu erwirken” – ‘Kunstleer’ noemen we elke vorm van onderricht waarin bepaalde activiteiten geordend worden aangeboden om een bepaalde opdracht gerealiseerd te krijgen (voorbeelden: ‘Erziehungskunst’ en ‘Staatskunst’).

- *“Die Frage: Darf die Pädagogik lehren, alles aus dem Menschen zu machen, was man etwa will, geht zurück auf den Unterschied zwischen dem Guten und Bösen, und kann nur mit Rücksicht auf die Ethik, auf die Idee des Guten, beantwortet werden.”* (p. 17)

De vraag of er in de pedagogiek verkondigd mag worden, dat men alles van de mens mag maken wat men maar wil, gaat terug op het onderscheid tussen goed en kwaad,

en kan alleen met inachtneming van de ethiek – de idee van het goede – beantwoord worden.

- “*Bloße Empirie kann nicht wissenschaftlich sein, wenngleich eine Menge von geistreichen und scharfsichtigen Beobachtungen aufgestellt werden können*”.
Es muß im Gegenteil der Pädagogik das Spekulative zum Grunde liegen, da die Frage, wie der Mensch erzogen werden soll, nicht anders als aus der Idee des Guten beantwortet werden kann.” (p. 22)

Louter empirische kennis kan niet wetenschappelijk zijn, hoewel er een massa geestrijke en scherpzinnige bevindingen kunnen worden aangevoerd. Daarentegen moet aan de pedagogiek het speculatieve ten grondslag liggen, omdat de vraag ‘hoe de mens moet worden opgevoed’ niet anders dan in samenhang met de idee van het goede beantwoord kan worden. (vervolgens gaat Schleiermacher in op het onderscheid tussen de ‘Allgemeine Formel’ van deze stelregel en de praktische uitwerking met ‘gewisse gegebene faktische Grundlagen’).

- “*Der Mensch kann der Idee des Guten nur entsprechen als ein Handelnder (...)*” (p. 24)

De mens kan aan de idee van het goede alleen voldoen als een handelende persoon.

- Citaten in samenhang met Schleiermacher’s dialectiek, waarin hij tegengestelde opvattingen tracht te *verenigen*, *verbinden* of te *combineren*:

- “*Wir müssen also beides miteinander vereinigen; und nur auf diese Weise können wir die richtige Auflösung finden.*” (Band 2, p. 34)

We moeten aldus beide opvattingen met elkaar *verenigen*; en alleen op deze wijze kunnen we de juiste oplossing vinden.

Noot: citaat in samenhang met de vraag of opvoeding gericht moet zijn op *Erhaltung* (behouden) of *Verbesserung* (verbetering).

- “*...wodurch diese beide Extreme gebunden werden.*” (Band 2, p. 21)

Waardoor deze beide uitersten met elkaar *verbonden* worden.

Noot: citaat in samenhang met de vraag naar de grenzen van de opvoedbaarheid: *das eine Extrem, die Allmacht der Erziehung* (onbeperkte macht van de opvoeding); *das andere Extrem, die Beschränktheit der Erziehung* (beperkte macht van de opvoeding).

- “*... es ist beides zu combinieren*” (Band 2, p. 75)

Het is nodig om beide handelwijzen te *combineren*.

Noot: citaat in samenhang met de vraag: moet de opvoeder zich bezighouden met *Isolieren und Behüten* (afzonderen en behoeden) of moet de opvoeder het leven laten inwerken zoals het is en zonodig verbieden of tegengaan (aanwenden van *Gegenwirkung*).

- “Denn der Grund zur Harmonie ist in jedem Menschen gegeben (...). Diese Harmonie fördern durch pädagogische Tätigkeit, heißt den im Menschen liegenden Keim, die Anlage zum Schönen, insoweit es auch das Gute unter sich begreift, unterstützen; und diese Unterstützung ist die beste Präkaution gegen die abnormale Entwicklung des einzelnen. (...).

So kommen wir also wieder auf die allgemeine Ansicht zurück, daß die unterstützende Seite der Erziehung die wesentliche und die primitive ist (...).” (Band 2, pp. 85-86)

Want de neiging tot harmonie is elk mens gegeven.

Deze harmonie bevorderen door pedagogisch handelen, betekent de kiem van het schone - voor zover daarin het goede begrepen is - tot ontwikkeling laten komen of de op gang gekomen ontwikkeling te ondersteunen (vgl. de Romantiek en de esthetische ervaring in *Über die Religion*). Deze ondersteuning is de beste manier om abnormaal gedrag te voorkomen. Zo komen we weer terug op het algemene inzicht dat de stimulerende opvoeding de meest wezenlijke en oorspronkelijke is.

(Daan Thoomes, 2 januari 2012).

Bijlage 2:

Pedagogische aforismen van Friedrich Schleiermacher

Aphorismen zur Pädagogik (1813/1814). Uit: **Friedrich Schleiermacher, *Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe. Band 1.*** Herausgegeben von Michael Winkler und Jens Brachmann, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000, pp. 202 – 211.

De pedagogische aforismen zijn korte, kernachtige uitspraken. Het zijn losse gedachten, die overigens wel passen binnen de context van Schleiermachers denken.

- “*Allgemeine Maxime: Das Kindsein muß das Menschwerden nicht hindern, und das Menschwerden nicht das Kindsein.*” (p. 202)

Algemene stelregel: het kind-zijn moet het volwassen worden niet in de weg zitten, en het volwassen worden niet het kind-zijn.

- *“Das Kind ist durch die Familie, und nicht die Familie um des Kindes willen. Dies muß es als Naturgesetz fühlen. Ebenso hernach in allen anderen Verbindungen.”* (p. 202)

Het kind bestaat bij de gratie van het gezin, en het gezin bestaat niet bij de gratie van het kind. Dit moet het ervaren als een natuurwet. En vervolgens evenzo in alle andere relaties.

- *“Das Kindsein wird gehindert durch alles, was das Kind nur um eines fernen Zweckes willen tut. Das Menschwerden wird gehindert durch alles, worin nicht Vernunftentwicklung ist.”* (p. 202)

Het kind-zijn wordt belemmerd door alles wat in het teken staat van een toekomstig doel. Het volwassen worden wordt belemmerd door alles waarin de verstandelijke ontwikkeling ontbreekt.

- *“Spielen ist eigentlich das reine In-der-Gegenwart-Sein, die absolute Negation der Zukunft.”* (p. 202)

Spelen heeft louter betrekking op het hier en nu, het is de absolute ontkenning van de toekomst.

- *“Wie bringt man das zusammen: die Jugend auf einen besseren Weg führen, als wo die Alten sind, und sie doch die Achtung vor den Alten nicht verlieren lassen?”* (p. 207)

Hoe kan men het volgende combineren: de jeugd op een hoger peil brengen dan de oudere generatie, zonder dat de jeugd het respect voor de ouderen verliest?

- *“Der Unterricht muß beredt sein, das Leben gesprächig, die Erziehung so wortkarg als möglich.”* (p. 207)

In het onderwijs is men bij voorkeur welsprekend, in het gewone leven spraakzaam, in de opvoeding gebruikt men daarentegen liefst zo weinig mogelijk woorden.

- *“Alles Gute, was der Zögling leistet, muß man zu einer Basis machen, worauf man Forderungen gründet”* (p. 209)

Nieuwe eisen kunnen het beste aansluiten op datgene waarin een leerling reeds goed presteert.

Daan Thoomes, 30 oktober 2012.

Foto's borstbeeld Schleiermacher, Schleiermacher-Haus Berlijn, D.Th. okt. '07.
Zie ook: website *Pedagogiek in verscheidenheid*, www.danthoomes.nl